

Türkiye'deki Ağız Çalışmalarının Sözlükleri ve İlk Ağız Sözlükleri

Mehmet Ölmez
(İstanbul)

1. Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalar hem Türkiye Türkçesi hem de karşılaştırmalı Türk dilleri çalışmaları için büyük önem arzeder. Elbette aynı cümle öteki Türk dillerinin ağızları için de geçerlidir. Bilindiği üzere bugün Anadolu ağızları üzerine ek ciltleri ile beraber elimizde *Derleme Dergisi* ile bunun genişletilmiş biçimi olan *Derleme Sözlüğü* yer almaktadır. Eski Türkçe metinler üzerine çalışan bir araştırmacı olarak beni Anadolu ağızlarının özellikle sözvarlığı, yazı dilinde yaşamayan, öteki Türk dillerinde seyrek rastlanan ya da hiç rastlanmayan öğeler yakından ilgilendirmektedir. Anadolu ağızları Tarihî metin yayınlarında fonetik açıdan da bizler için yararlıdır. Bu bakımdan ister meraklılarca hazırlanmış olsun, isterse akademisyenlerce hazırlanmış olsun Anadolu ağızları üzerine hazırlanmış her çalışma bizler için ayrı birer değer taşımaktadır. Ben burada söz konusu çalışmaları sözlükleri açısından değerlendirmek istiyorum.¹

Araştırmacılar açısından hazine değerinde olan ağız çalışmalarının hacimlerine göre belki de en zayıf yanları, daha doğrusu en kısa alınan bölümü sonlarında yer alan sözlük bölümleridir. Derlenen metinlerin yazıya aktarımı açısından çoğunlukla bir hayli dikkatli ve ayrıntılı olan bu çalışmalar sözlük bölümlerine gelince çok kısa tutulmakta, sözlüğe neredeyse kitabın 10/1'i kadar yer ayrılmaktadır. Sözlükte ele alınan kelimelerse çok kısa olarak karşılıklarıyla verilmekte, bazen geçtiği metinler gösterilmekte, çoğunlukla da gösterilmemektedir. Kökenleri açısından ele aldığımızda, eğer sözcük Türkçe ise sözcüğün yapısı, yabancı kökenli ise kaynaklandığı dil gösterilme-

¹ Konuyla ilgili, tanıma niteliğindeki bu yazımda kısaca bazı çalışmaların sözlük bölümlerine ve ilk ağız sözlüklerine değineceğim. Bir sonraki çalışmamda ise 1985 sonrası yapılmış ağız çalışmalarının sözlük bölümlerini ayrıntılı olarak ele alacağım.

mehtedir. Anadolu ağızları Rumcadan, Arapçadan, Farsçadan, Ermeniceden ve daha başka bölge dillerinden çok sayıda sözcüğü kendi ses yapısına uyarlayarak, genellikle de söz konusu dillerin edebî dillerindeki şekillerden değil ağızlarından almıştır.

Bu uyarlama konusuna fonetik açıdan örnek vermek gerekirse, esasen Türkçede, genel olarak da Eski Türkçede ikinci hecenin sonunda *-s* ünsüzü bulunmaz. Bu çerçevede Rumcadan Türkçeye giren iki ve daha çok heceli kelimelerde sonda buluna *-s* ünsüzleri düzenli olarak *-z*'ye çevrilmiştir²:

Rum. *παπάς* /*rapas*/ > *rapaz*; *κόλπος* /*kolfos*/ > *körfez*; *σαλιαγκος* /*salyangos*/ > *salyangoz*³; Far. *horos* > *horoz*; Ar. *meles* > *melez*

Yukarıdaki örneklere *herkes*, *çerkes* sözcüklerini, bunların yazım ve telaffuzundaki ikilikleri de katabiliriz. Bu sözcüklerin standart imlaları *-s* ile sonlansa da, Türkçenin genel kuralı gereği, konuşurlar çoğunlukla bu sözcükleri ya *-z* ya da *-ş* ile sonlandırmaktadır.

2. Türkiye'de söz konusu diller, özellikle de Ermenice ve Rumca üzerine Türkçe çalışmaların yok denecek kadar az olması, söz konusu dillere ait verileri kullanmanın getirdiği güçlükler köken konusuna girilmesini engellemiştir. Bu alanda yapılan çalışmalara ulaşmaktaki güçlük de bir başka başka engeldir. A. Tietze'nin ödünclemeleri ele alan çalışmaları, Χρηστος Τζιτζιλής / Hristos Tzitzilis, R. Dankoff, U. Bläsing tarafından Rumca ve Ermenice üzerine hazırlanan sözlüklerle, makalelerle sürdürüldü, desteklendi (bu konuda kaynaklar kısmına bakınız). Çalışılan ağza göre araştırmacının ya Balkanistik (Rumca, İslavca) kaynaklarına, ya da Ermenicenin ağız sözlüklerine (örneğin Doğu Anadolu ağızları için özellikle Açıryan'ın sözlüğüne⁴) bu dillerde yazılmış kaynaklara ulaşabilir, bu kaynakları kullanabilir olması beklenir. Güney-Doğu Anadolu ağızlarındaki Arapça sözcükler için de yine yörede kullanılan Arap diyalektleri üzerine yapılan çalışmalar önem arzeder (bu konuda Otto Jastrow'un bu ciltte yer alan yazısına bakınız).

Ulaşılması ya da kullanılması güç olan Rumca, Ermenice sözlükler için en azından Anadolu ağızlarındaki Rumca, Ermenice unsurları ele alan çalışmaları temin etmek, bunlardan yararlanmak yerinde olacaktır:

² Gustav Meyer, *Türkische Studien. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen*. Mit einem Geleitwort und einem Index herausgegeben von Mehmet Ölmez, Ankara 1998, s. IX.

³ Tietze, "Einige weitere ...", s. 378, bak. Tietze 1999 içerisinde.

⁴ Açıryan, Hraç'ya Hakobi (1971-79), *Hayeren armatakan bararan "Etimologičeskiy korennoy slovar' armyanskogo yazıka"*, 1-4, Erevan.

Ağız çalışmalarının sözlük bölümlerini kullanırken araştırmacıların büyük çoğunluğunun A. Tietze'nin konuyla ilgili çalışmalarını kullanmadıklarını, ihtiyaç duyulduğunda ise H. Eren'in bu çalışmaları tamamlar nitelikteki yazılarından yararlandıklarını farkettim.⁵ Bu çalışmaları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

- Bläsing, Uwe, 1992: *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemşin*, Rodopi: Amsterdam – Atlanta, GA 1992, 142 s.
- , 1995: *Armenisch - im Türkisch. Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Rodopi: Amsterdam – Atlanta, GA 1995, 207 s.
- , 1996: “Kurdische und Zaza-Elemente im türkeitürkischen Dialektlexicon; Etymologische Betrachtungen ausgehend vom Nordwestiranischen”, *Dutch Studies published by NELL*, 1995(2): 173-220, Leiden.
- , 1997: “‘asme, asmen, astare’, Nordwestiranisches Wortgut im Türkeitürkischen”, *Iran and the Caucasus*, 1: 171-178, Tehran.
- , 1997: “Irano-Turcica: Westiranisches Wortgut im türkeitürkischen Dialektmaterial”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2: 77-150, Kraków.
- , 2000: “Irano-Turcica: Weitere iranische Elemente im Türkeitürkischen”, *Studia in honorem Stanisłai Stachowski dicata = Folia Orientalia*, 36: 1-27, Kraków.
- Brendemoen, Bernt, 1999: “Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözcükleri ve Sözlükleri”, *Kebikeç*, 7-8, 77-83.
- Dankoff, Robert, 1995: *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden, 217 s. [Eren, Hasan, 1995: “Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine”, *Türk Dili*, 524, Ağustos 1995, s. 843-904.]
- Eren Hasan, 1999: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, XXX + 512 s. [“Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 2002, C: I, s. 107-159.]
- Georgacas, D. J., 1978: “Turkish Common Names of Aquatic Animals (and Congeners) and Fishing Terms of Greek Origin”, *Bollettino dell’ Atlante Linguistico Mediterraneo*, 20, 119-145.
- Kahane, Henry & Renée, Andreas Tietze, 1958: *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 752 s. [ayrıca bak.: **M. Stachowski**, “Ergänzungen zu *The Lingua Franca in the Levant*”, *Folia Orientalia*, XXV, 1988: 195-212.]
- Klimov, G. A., 1964: *Etimologičeskij sloar’ kartvelskih yazıkov*, Moskva, 305 s. [Georgij A. Klimov, *Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages*, Berlin – New York, 1998, 505 s.]
- Meyer, Gustav, 1998: *Türkische Studien. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen*. Mit einem Geleitwort und einem Index herausgegeben von Mehmet Ölmez, Ankara, s. IX.

⁵ Bu konuda, A. Tietze'nin çalışmalarının kullanılmaması konusunda en önemli etkenin Anadolu'daki kütüphanelerde bu çalışmaların eksik oluşuydu. Bu eksikliği gidermek amacıyla Tietze'nin Rumca, İslavca, Arapça ve Farsça alıntılar üzerine hazırladığı makaleleri herkesin daha kolay ulaşabileceği toplu bir dizin ve kendisinin hazırladığı bir sunuşla 1999'ta faksimile halinde yayımladım; H. Eren'in bu yazılar hakkındaki *TDAY-Belleten*'de yayımlanan tamamlayıcı çalışmaları da unutulmamalıdır.

- Stachowski, Stanislaw, 1971: "Beiträge zur Geschichte der griechischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen", *Folia Orientalia*, 8, 267-388.
- Symeonidis, Christos, 1973: "Griechische Lehnwörter im Türkischen", *Balkan Studies*, 4, 167-200. [H. Eren, "Türkçede Rumca Alıntılar", *Türk Dili*, Mart 1975, C. XXXI, Sayı 282, s. 180-183].
- Tietze, Andreas, 1999: *Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch / Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü*, İstanbul, 280 s. [Hasan Eren, "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 1960, s. 295-371; "Anadolu Türkçesinde Yabancı Ögeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 2003, C. II, s. 157-170; Marzanna Pomorska, "New-Persian Loanwords in Anatolian-Turkish Dialects (1)", *Studia Turcologica Cracoviensia*, 1, 1995: 92-123]
- Tzitzilis, Christos, 1987: *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der Anatolischen Dialekte)*, Wien, 201 s. [H. Eren, *Türk Dili*, Aralık 1987, C. LIV, Sayı 432, s. 315-336].

Ağızlardaki Ermenice sözcükler söz konusu olduğunda Uwe Bläsing ile Robert Dankoff'un çalışmaları, ilave olarak Hasan Eren'in konuya ilişkin katkıları, mümkünse Açıryan'ın anılan çalışması konu için en önemli başvuru kaynaklarıdır.

Rumca unsurlar söz konusu olduğunda ise G. Meyer, A. Tietze, Ch. Tzitzilis, S. Stachowski, Ch. Symeonidis, S. Stachowski ile Kahane-Tietze en önemli başvuru kaynaklarıdır. Eğer konu daha da özelse, denizcilik ile ilgili sözlerse öncelikle Kahane-Tietze'nin çalışmasına başvurmalıdır.

Lazca, Gürcüce etimolojiler söz konusu olduğunda G. Klimov'un çalışmasının Rusçasından ziyade zenginleştirilmiş İngilizce baskısı birinci başvuru kaynağıdır. Konuya ilişkin U. Bläsing'in münferit makaleleri de unutulmamalıdır.

Slav dilleri içinse yine A. Tietze ile S. Stachowski'nin çok sayıdaki makalesine bakılabilir.

Arapça, Farsça ve Kürtçe kelimeler içinse Türkçe kaynak sayısı daha çoktur. Zaza ve Kurmanc (yaygın adıyla Kürtçe) dillerine ait sözcükler içinse U. Bläsing'in çalışmalarına bakılabilir. Bu arada Moğolca ve bu dilden ağızlara giren kelimeler unutulmamalıdır, *tasma*'dan *tepsi*'ye, *şölen*'den *ağa*'ya, özellikle Moğol yönetimi ve sonrasında Anadolu ağızlarına 100'e yakın Moğolca kelime girmiştir. Bu konuda öncelikle O. N. Tuna'nın, daha sonra da onun malzemesini iki kat artıran C. Schönig'in çalışmalarını kullanabiliriz:

- Schönig, Claus, 2000: *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden, 210 s.
- Tuna, Osman Nedim, 1972: "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", 1, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 209-250; 1973-1975: 2, *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, s. 231-314.

Son olarak, tamamlanması durumunda, A. Tietze'nin etimoloji sözlüğünün bütün ağızlar için en önemli başvuru kaynaklarından birisi olacağını belirtelim.

Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalar içerisinde sözlük bölümleri öteki çalışmalara örnek olabilecek ayrıntıda (E. Gemalmaz, 3. cilt), etimolojiler konusunda yol gösterici olabilecek (M. Aydın, *Aybastı Ağzı*), bütün bir yörenin sözlüğünü hazırlama konusunda nasıl titizlikle çalışıldığını gösterecek (G. Tor, *Mersin Ağzı Sözlüğü*) çalışmaları özellikle anmak gerekir.

Ağızların ses özellikleri, ağızlarda halen saklanan sözcükler tarihî metin çalışmalarını aydınlatmakta, çeşitli ünlülerin tespitinde (*o – u, ö – ü*) yarar sağlamakta, özellikle ötümlü ya da ötümsüz oluşlarının tespiti güç olan ünsüzlerde anahtar rol oynamaktadırlar. Bunların dışında Kaşgarînin sözlüğü ile Turfan Uygur metinlerinin sözvarlığına, çok sayıda sözcüğün doğru okunup anlamlandırılışına katkıda bulunmaktadır.

Örneğin ilk hece sonundaki ötümlü -g sesini silerek ikame uzunluğu yaratan ağızlar (*ögret- > õret-* gibi), eski metinlerde *eksük* ya da *egsük* okunuşundan hangisinin doğru olduğunu, bize *ēsik* kullanımıyla göstermektedir (yani *egsük*). Bu konuya rahmetli Ş. Tekin çok önceden değinmişti.

3. Türkiye’de yayımlanan dil ağız sözlüğüne ya da sözlüklerine gelince, herhalde cumhuriyet dönemine ait ilk çalışma olarak Hamit Zübeyr [Koşay] ile İshak Refet [İşitman]’ın yayımladıkları *Anadilden Derlemeler* ilk akla geçen çalışmadır. “Halk Evleri Dil ve Edebiyat gurupları mesaisine yardım için” bilgisi ile çıkan kitap “C.H.F. Neşriyatından”dır. İlk sayfada bundan başka baskı yılı ve matbaa bilgisi yer alır: Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932. Üçüncü sayfa ise bir ithaf sözü içerir: *Türkiye Sözderleyicilerine Sunulmuştur*. Dr. Reşat Galip’in sunuşundan sonra hazırlayanların “Ön Söz”ü yer alır.

Önsözde Türk dili çalışmalarının önünde duran sorunlar, görevler, sözlükçülük ve dilbilgisi alanlarına ait konular kısaca ele alınır. Çalışmaya esas olan malzeme “Maarif Vekaleti”nin bünyesinde yürütülmüş, 1925’te de Ahmet Saffet Beyin yönetiminde bu malzemenin sınıflanmasına başlanmıştır. Derlemenin ise çok önceye, 1920’lere uzandığı 440. sayfadaki “teşekkür ve itizar” başlığının altında, “toplanan malzemenin mühim bir kısmı Sakarya harbi sıralarında ziyaa uğradığı için görebildiklerimiz maalesef gönderilenlerin cüz’i bir kısmını teşkil etmektedir” sözlerinden anlaşılmaktadır. Bu tarih için ayrıca krş. SDD, c. 1, s.7: “bu yolda ilk adım, daha 1920’de atılmıştı”.

Bu malzemenin kontrolü işine, başta Velet Çelebi olmak üzere bir kaç kişi daha katılmıştır. Besim Atalay da derleme işini idare edenler arasındadır (s. 440'taki ek bilgi). Hazırlayanlar, “kelimelerin, lûgat malzemesini tanzim edenlerce öğrenilen kullanım sahaları”nın gösterildiğini, ancak “bu kelimelerin daha birçok yerlerde kullanıldığı”nın şüphesiz olduğunu vurgularlar (s. XV). Alınan sözlerin çoğu “henüz lûgatlere geçmemiştir”. “Kelimelerin tariflerinde imkân derecesinde toplayanların kullandığı yazı muhafaza edilmiştir”. Sözlüğe “eyisile kötüsü”, dil hazinesine giren her söz alınmıştır (s. XV). Yabancı sözlerin kültür tarihi açısından önemi, yayımlayanlarca ayrıca vurgulanır (s. XV-XVI). İmkanlar elverdiğince de artdamak *n*'si, *η* ile söylenen sözler de *n*'nin yanına bir nokta, *h*'lar da benzer şekilde *h*. olarak gösterilmiştir (s. XVI). Türkçenin bu ilk ağız sözlüğünde 10 000'e yakın madde vardır. Bunlar arasında *sınar*'dan *sınık*'a uzanan arkaik sözcüklerden *ahbun*'dan *çörten*'e Ermenice kelimeler de yer alır. Kitap yayımlanır yayımlanmaz basıldığı matbaanın gazetesinde, *Hakimiyeti Milliye* gazetesinde kitaplar başlığı altında tanıtımı çıkar (24.01.23). Bu yayından 20 yıl sonra da, TDK'nin *Söz Derleme Dergisi* ile ilk cilde girmeyen çeşitli kelimeler bir araya getirilerek *Anadilden Derlemeler* adıyla Hamit Koşay ve Orhan Aydın adıyla, o dönem Halkevleri “mülga” olduğu için Türk Tarih Kurumu yayınları arasında 1952'de çıkar (146 s.).

Son olarak yalnızca bibliyografik mahiyette *Söz Derleme Dergisi*'ni analiz. Clauson'dan Tietze'ye leksikologların, etimologların 1970'lere değin esas kaynak olarak kullandığı, ilk aşamada 3 ciltte çıkan, daha sonra “ulama”, “indeks” ve “folklor sözleri” ile 6 cilde çıkan bir dizidir.

Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, Cilt: 1, A-D, 1939, İstanbul, Maarif Matbaası, 495 s.; Cilt: 2, E-K, 1941, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, s. 501-1019; Cilt: 3, L-Z, 1942, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1029-1589; Cilt: 4 -Ulama-, A-Z, 1951, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1597-1709; Cilt: 5, *İndeks (Yazı dilinden halk ağzına)* A-Z, TTK basımevi, Ankara, 1957, 427 s.; Cilt: 6, *Folklor Sözleri*, TTK Basımevi, Ankara 1952, 152 s.

Bu çalışmalardan başka İstanbul ve Ankara Üniversitelerinden A. Cafe-roğlu'nun, Z. Korkmaz'ın çalışmalarını; TDK yayınlarından Ö. A. Aksoy'un, Kemal Edip'in çalışmalarını ve bu çalışmaların sözlük bölümlerini unutmamalıyız. Burada zikretmeye çalıştığımız, esasen 1930'lu yılların başlarında yapılan çalışmalardı.

Konuyla ilgili yeni çalışmalar yeni yayınların kaynakça bölümlerinden takip edilebilir.